

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

АНДРІЙ ПАВЛИШИН

**БРУНО
ШУЛЬЦ**

Харків
«Фоліо»
2021

Шульц: чому й навіщо?

У липні 2002 року в Україні відзначали 110-ту річницю від дня народження Бруно Шульца, видатного письменника, графіка й малювача, який усе життя мешкав у Дрогобичі, уславивши це місто та його багатокультурне до Другої світової війни середовище у книжках «*Цинамонові крамниці*» та «*Санаторій під Клепсидрою*». Письменник охоче описував життя поляків і українців у провінційному містечку галицького нафтового Клондайку, однак головне місце в уяві Бруно Шульца посідала єврейська тематика.

Втім, він був світською людиною, зануреною в сучасні йому європейські філософські та мистецькі напрямки, а в літературній творчості послуговувався передусім польською й до певної міри німецькою мовами. Проте німецькі нацисти з їхніми божевільними «расовими законами» на це не зважали, — саме належність митця до єврейського роду стала визначальною для того, щоб запроторити галицького генія до ґета в 1941 році, а відтак і застрелити серед білого дня на дрогобицькій вулиці.

Бруно Шульц учителював у середніх школах Дрогобича, тому залишився у вдячній пам'яті багатьох учнів, земляків, колег, розкиданих по цілому світу. Однак матеріальних слідів великого письменника і графіка залишилося небагато. Внаслідок подій Другої світової війни, нищівної культурної політики німецьких нацистів і радянських комуністів безповоротно втрачено тисячі листів,

рукописи роману «Месія» і третьої збірки оповідань, сотні графічних та малярських праць.

Лише зусиллями палких шанувальників, спершу у Польщі, відтак у Франції, Німеччині, Ізраїлі, Аргентині, Австрії, США, Сербії, Німеччині, а після здобуття незалежності і в Україні, по криках збиралися спогади, архівні матеріали, публікації в малотиражних газетах і нішових часописах, що дало змогу систематизувати доробок Шульца та реконструювати принаймні децицію його біографії.

Липневого надвечір'я 2002 року, виступаючи на відкритті першої в незалежній Україні виставки митця в Львівській галереї мистецтв, я сказав те, що досі вважаю для себе певною програмою і квінтесенцією популяризаторських зусиль середовища, до якого належу:

«Ми відкриваємо виставку пам'яті видатного галичанина — Бруно Шульца. Природно, що насамперед йтиметься про його графіку, малярство, стінописи — ті нечисленні видимі сліди, які zostалися. Проте хочу зупинитися на тій частині його творчої спадщини, яка найближча мені — письменстві.

Часто буває, що самооцінка людини не збігається з реальним станом речей. Бруно Шульц вважав своїм покликанням графіку, а як письменник заявив про себе пізно й залишив нам середньої товщини том оригінальних оповідань, критичних есе, листів.

Досі жевріє надія, що колись у похмурих архівах російських чи німецьких служб безпеки таки віднайдеться останній роман Шульца «Месія», який він заховав в один із пакунків і, передчуваючи неминучу смерть, передав на збереження друзям і знайомим.

Намагаючись самореалізуватися й водночас заробити на прожиття родини, Бруно Шульц спершу зосередився на створенні графічного циклу «Ідолопоклонна книга», ілюстрацій та екслібрисів для поціновувачів із львівсько-дрогобицького середовища. Лише за намовою професора психології Стефана Шумана сорокарічний

провінційний учитель готує прозову збірку й шукає для неї видавця. Поява «*Цинамонових крамниць*» у 1933 році — наслідок щасливого збігу обставин та не в останню чергу знайомства й близької дружби з Зоф'єю Налковською. Для творчості залишилося ще шість років, поки советський та нацистський смерч не вирвав із Шульцових рук перо, обірвавши розвиток могутнього таланту.

Шульца-письменника не можна не любити хоч би тому, що ніхто краще за нього не описав літньої галицької спеки, дискретності нашого часу й тиранічності наших панночок.

Шульц довго йшов до визнання у Польщі, в середовищі, не відокремленому від нього принаймні мовним бар'єром. Тільки у другій половині ХХ століття він став загальноновизнаним літературним авторитетом світового масштабу. Найдовшим був його шлях до земляків-українців.

Ясна річ, не могло бути й мови про публікації текстів «декадента» з Дрогобича в советські часи. Проте на схилку «старого режиму» в друк таки прорвалися інтерпретації політв'язня Івана Гнатюка. Саме тоді сформувався гурток адораторів Шульца, молодих перекладачів його творів українською та російською мовами.

У першій половині 1990-х за підтримки варшавського «Шкільного та педагогічного видавництва» у Львові «Просвіта» видала 10-тисячним накладом усю прозову спадщину Шульца у феєричному, дуже суб'єктивному й орієнтованому на дух епохи, а не філологічну дослівність, перекладі Андрія Шкраб'юка. Час на нові переклади».

Відтоді минуло майже двадцять років, шульцологія збагатилася новими відкриттями, інтерпретаціями, перекладами, мережевими сторінками, фестивалями, виставами, фільмами, художніми ремінісценціями та передусім — палкими шанувальниками Бруно Шульца, мага з Дрогобича. Маю надію, що прочитавши книжку, ви приєднаєтеся до цього кола.

Шульц: як?

Міркуючи про те, як розповісти широкому українському читачеві про геніального митця, новатора й сміливця Бруно Шульца, який так вагомо вплинув на естетику та поетику сучасної літератури, я опинився на роздоріжжі. Обрати традиційний шлях шкільних читанок і прописів? Пірнути в безкраї води наративного експерименту, віддавшись вільній стихії уяви? Наслідувати есеїстичну манеру Єжи Фіцовського чи романний наратив Агати Тушинської? Але для цього потрібен літературний таланти на міру цих творців.

Отже, я вирішив йти власним шляхом. Для мене, як історика за фахом і специфікою мислення, дуже привабливою є опора на джерела. Цим і зумовлений колажний спосіб монтажу мого тексту, насиченого цитатами з творів Бруно Шульца, спогадами про нього, міркуваннями експертів, а також «ліхтариками» з біографіями тощо. До всього це й висловлення моєї поваги й захоплення митцями міжвоєнного десятиліття, які часто обирали саме колажний модус.

Водночас таку структуру оповіді мимоволі накидає нам метатекстова структура перцепції сучасної людини, яка живе у світі віртуальних мереж, коротких кліпових повідомлень, лінійної (з відгалуженнями) організації інформаційного поля.

Проте остаточного кшталту мій задум набув завдяки проєктові «Календар життя, творчості та рецепції Бруно Шульца», заса-

ди якого сформулював у промові, виголошеній 2014 року на VI Фестивалі Бруно Шульца в Дрогобичі видатний польський літературознавець професор Станіслав Росек.

Зокрема, він наголосив, що важливо повернути біографію Шульца не шляхом написання однієї з багатьох можливих біографій. Передусім слід усталити текст життя Шульца. Бо так само, як текстологія в критичних виданнях твору встановлює фундамент для інтерпретацій, підставою для біографічних дискурсів є (мусить бути) *corpus biographicum* — послідовність життєвих подій, укладена згідно з хронологією їх черговості і вписана в контекст епохи. Протобіографії такого ґатунку зазвичай набувають форми календаря життя і творчості.

Станіслав Росек (нар. 1953) — польський історик літератури, есеїст і видавець. Професор Інституту польської філології Гданського університету. Спеціалізується у сфері некрографії — галузі літературної творчості та культури, темою якої та основним предметом розгляду є смерть. 1995 року заснував у Гданську одне з кращих у світі видавництв гуманітарної літератури «слово/образ територія». Співавтор «Шульцівського словника», голова редакційного комітету багатотомного «Зібрання творів» Бруно Шульца, головний редактор фахового журналу «Schulz/forum».

2017 року проект професора Росека набув реальних обрисів: запрацював портал «Шульц/форум. Календар життя, творчості і рецепції Бруно Шульца» (*Schulz/forum. Kalendarz życia, twórczości i recepcji Brunona Schulza*), україномовна версія якого доступна за адресою <https://schulzforum.pl/ua/>.

Я від початку брав участь у втіленні цього задуму, отож природно, що напрацьований гданськими колегами матеріал ліг в основу цієї версії біографії письменника.

Ще один аспект вимагає окремого пояснення. В Україні до кінця 1980-х не існувало доступних широкому загалові перекладів творів Бруно Шульца, хоч у сусідній Польщі його тексти після 1956 року (демонтажу сталінщини) вивчали у школах і публікували чималими накладками в державних видавництвах.

Чому так трапилося, якою була рецепція видатного земляка в українському середовищі та як поставали переклади творів Шульца й торували собі шлях до українського читача? Про це я оповім наприкінці книжки.

ЛІТОПИС ЖИТТЯ, ТВОРЧОСТІ ТА ПОСМЕРТНОЇ СЛАВИ БРУНО ШУЛЬЦА

I

Геніальна епоха, або Залізний капітал дитинства

Є змісти, ніби призначені нам, приготовані, що чекають на нас на самому вступі життя. (...) Такі образи становлять програму, визначають залізний капітал духу, даного нам дуже рано, у формі передчуттів і напівсвідомого досвіду. Гадаю, вся решта життя витрачається нами на те, щоби інтерпретувати ці з'яви, переглянути їх у всьому змісті, який здобуваємо, провести крізь увесь діапазон інтелекту, на який ми здатні. Ці ранні образи визначають митцям межі їхньої творчості. Їхня творчість є дедукцією із готових засновків. Потім вони вже не відкривають нічого нового, а тільки вчать ся щоразу краще розуміти ще на вступі довірений їм секрет; їхня творчість є постійною екзегезою, коментарем до того єдиного вірша, що їм був заданий.

**Бруно Шульц до Станіслава Ігнація Віткевича,
1935 (пер. Віри Меньок)**

1892 12 липня. В будинку №10, що на Ринку в Дрогобичі, народився Бруно Шульц, наймолодша дитина купця з містечка Судова Вишня, 46-річного Якуба Шульца та його дружини, власниці родинної крамниці тканин, 41-річної Гендель-Генрієти (дівоче прізвище Кугмеркер).

«У збереженій *«Метричній книзі міста Дрогобича»* на сторінці 86 у рубриці № 265 видно дату “12 липня 1892 року”, ім’я “Бруно”, стать “чоловіча”, дитина “позашлюбна”. Відомості про батька: “Якуб Шульц, купець, що мешкає тут”. Пізніше було додано: “Відповідно до свідоцтва про шлюб 1892, сторінка 8, позиція 29, він уклав шлюб із матір’ю цієї дитини згідно з вимогами цивільного законодавства 8 жовтня 1892 у Дрогобичі”. Відомості про матір дитини: “Гендель Кугмеркер заміжня за Шульцом, що мешкає тут (дружина лише згідно з мойсеєвими законами) у купця Якуба Шульца. Дочка покійних подружжя Кугмеркер, колишніх власників нерухомості”. У рубриці “Коментарі” є ще такий запис: “Пан Якуб Шульц, особисто знайомий особі, яка веде метрику, визнав за згодою з матір’ю батьківство цієї дитини і дозволив у присутності нижчепідписаного, також добре відомого особі, яка веде метрику, свідка, заповнити рубрику 6-у цього запису. Дрогобич 19/4/1894”. Акушерка, яка приймала пологи, добре підготовлена до своєї професії, шанована не тільки єврейською частиною мешканців міста Гітель Вагнер. Через тиждень, 19 липня, хлопчика обрізав Самуель Купферберг із Дрогобича, а свідками цієї церемонії були Давид Вольф Поллер та Авраам Зінгер».

З книжки «Жінки і Шульц» Анни Кашуби-Дембської, 2016

Того дня були католицькі іменини Бруно, що й визначило ім'я новонародженого. Воно походить від слова *brün*, яке означає «ведмідь» або «коричневий». Пізніше відлуння Брунового ймення відіб'ється в назві його дебютної збірки: слово «цинамон» означає не лише пахучу спецію, а й колір подрібненої кори екзотичного дерева, який у східнослов'янських мовах, власне, через це фігурує як «коричневий».

У Гендель-Генрієти Бруно був п'ятою дитиною: двоє померли у віці трьох років — син Ісаак і дочка Гінда, живими на той час були дев'ятнадцятирічна Ганна (1873–1942) та одинадцятирічний Ізраель Барух Ізидор (1881–1935).

Нині українське місто Дрогобич тоді вже понад сто років перебувало у складі імперії Габсбургів, а наприкінці XIX століття разом із сусідніми Бориславом і Трускавцем утворювало своєрідне «три-місто».

«Дрогобич — місто у Львівському воєводстві [області], в передгір'ї Карпат, понад річкою Тисменицею, відоме з XI століття. Населення до Другої світової війни переважно єврейське, польське та українське. На межі XIX і XX ст. пережило великий бум, пов'язаний із відкриттям родовищ нафти поблизу Борислава. Центром міста є Ринковий майдан із ратушею, поблизу — два храми: римо-католицький кафедральний собор і [греко-католицька] церква Святої Трійці. До війни також було багато [17] єврейських синагог. За роки советської влади більшість святинь зникли або змінили призначення. Друга світова не завдала місту серйозних руйнувань.

Від початку Дрогобич відіграв надзвичайно важливу роль у творчості Шульца як архетип міста, зразок, за яким

письменник сконструював міфічне містечко, де точиться дія його оповідань. На сторінках творів письменника — численні дрогобицькі реалії: Ринок, міський парк, вулиці Стрийська та Лішнянська, монастир отців василіян і церква Святої Трійці, міський театр і вулиця Підвалля, якою блукає вночі герой *«Цинамонових крамниць»*.

Легко впізнавані також околиці міста — включно з Трускавцем і корчмою на Гірці. Поруч співіснують численні характерні персонажі дрогобицької вулиці, скажімо, Додо та його родина, божевільна Тлуя, та передусім домочадці та сім'я самого письменника. Подібність також пов'язує події з життя Дрогобича та його літературного аналога.

Однак Шульц, як про це згадував Анджей Хцюк, не терпів отожднення свого літературного витвору зі справжнім Дрогобичом. Рідне місто радше послужило йому міфічним зразком «прирученого» простору, який боронить людину від згиби у великому світі.

Борислав — місто на південний захід від Дрогобича, розвинулося з надзвичайною швидкістю унаслідок відкриття тут багатих родовищ нафти. Бориславська нафта вплинула на життя Шульца двоюко: з одного боку, призвела до зростання ваги й багатства Дрогобича й околиць, спровадила туди капітал і юрми спекулянтів, назначивши місто «тавром якогось дикого Клондайку» (*«Вулиця Крокодилів»*), проте зумовила крах місцевого купецтва, опосередковано довівши до банкрутства крамницю мануфактури старого Якуба Шульца. Водночас родина Шульців тривалий час жила завдяки заробіткові Ізидора, Брунового брата, який

був високопоставленим посадовцем у нафтовій промисловості. Борислав також відіграв вагомую роль у житті Бруно в останні роки перед смертю: туди він їздив гостювати до Анни Плоцкер та Марека Цвіліха — своїх найближчих друзів і духовних повірників у останній період життя.

Трускавець — відомий бальнеологічний курорт, розташований за вісім кілометрів на південний схід від Дрогобича. Шульц у дитинстві їздив до Трускавця на канікули, потім часто відвідував його для відпочинку, зустрічі з приятелями, оздоровлення. (...)

Трускавець посідав у Шульцовій топографії особливу позицію: він був «святковим» місцем, куди виїжджали на канікули або на відпочинок, і водночас «прирученим», близьким серцю, таким, що не викликає відчуття загубленості. Поїздка до Трускавця, на відміну від інших, виконувала функцію подорожі до іншої сфери власного «я», або до іншої сфери часу («універсальне літо» в оповіданні «Осінь»).

Єжи Яжемський, вокабулари з «Шульцівського словника», 2006

1898–1902 Бруно здобув початкову освіту в міській народній школі, яку за кольором фасаду називали «біла». Від будинку на Ринку до школи (сучасна адреса: Ярослава Осьмомисла, 10) було бл. 100 метрів. Пізніше Бруно викладав у цій школі ручну працю.

1900 Ганна Шульц виходить заміж за нафтового підприємця Мойсея Гофмана, який через кілька років занедужав на невиліковну хворобу й наклав на себе руки. Після його самогубства Ганна

збожеволіла, довго та важко хворіла. Бруно утримував сестру та двох її синів до самої смерті Ганни в геті.

1902 Десятирічний Бруно складає іспити (з релігії, польської та німецької мови, арифметики) та вступає до дрогобицької гімназії ім. Франца Йосифа з польською мовою навчання. Упродовж усіх років він мав перший ступінь (належав до вузького кола найкращих учнів). Відзначався відмінними успіхами з польської мови та рисування — вчителем рисунку в Бруно був Францішек Хшонстковський, який отримав мистецьку й психологічну освіту у Львові, Відні та Кракові й застосовував новаторські методи в навчанні.

1903 Народився племінник Шульца Людвік Гофман, син його сестри Ганни. Відомий його портрет із собачкою, який іноді помилково вважають автопортретом Бруно. Людвік загинув у дрогобицькому геті 1942 року.

До першого класу гімназії вступає майбутній близький приятель Шульца Емануель Пільпель.

Емануель Пільпель (1893–1936) — знавець мистецтва, бібліофіл. Народився й помер у Дрогобичі. Багато років вивчав право в Ягеллонському університеті, проте формально так його й не закінчив. Шульц приятелював із ним до смерті Пільпеля від раку легень, а в 1920–1930-х майже щодня бував у його будинку по вулиці Міцкевича, 8. Багато часу Бруно проводив у книгарні Пільпеля-батька, де міг безкоштовно читати або позичати книжки. Відомі кілька портретів Пільпеля, виконаних Шульцом. Їхнє багаторічне листування досі не знайдене.

1906 Ізидор показує молодшому братові Бруно збірку «*Пісні Гета*» Морріса Розенфельда з виконаними в стилі сецесії ілюстраціями Ефраїма Моше Лілієна, яка стала для підлітка Шульца «внутрішнім переломом» і поштовхом до поглибленого заняття мистецтвом: «Лілієн — то була перша весна моєї вразливості, мій містичний шлюб з мистецтвом».

1908 З ініціативи Якуба Шульца та за погодженням із керівництвом гімназії опубліковано листівку зі світлиною скульптурної роботи та підписом: «Робота Бруно Шульца, учня шостого класу Гімназії в Дрогобичі». Єжи Фіцовський вважав це мистецьким дебютом 16-річного художника.

1910 9 червня. Бруно отримав атестат зрілості про закінчення гімназії з найвищими оцінками й рекомендацією «для навчання в університеті». Таку ж відзнаку отримали ще 8 випускників, у т. ч. майбутній легендарний польський генерал Станіслав Мачек, командувач танкового корпусу західних союзників, який визволив від нацистів Нідерланди; загалом екзамени здали 54 абітурієнти. За порадою старшого брата Бруно відмовляється від наміру вивчати малярство і вступає на факультет суходільного будівництва Львівської Політехніки, де навчається з перервами два роки. Мешкає у Львові — тоді столиці Королівства Галичини та Володимирії у складі Австро-Угорщини, у період найвищого розквіту модерного будівництва та мистецького життя міста.

Якуб Шульц важко хворів на туберкульоз, рак і атеросклероз. Через це, а також несприятливу ринкову кон'юнктуру, родинна крамниця на Ринку збанкрутувала. Шульци перебираються в будинок по вул. Беднарській (згодом Флоріанська, Седова, тепер Юрія

Зміст

Шульц: чому й навіщо?	3
Шульц: як?	6
Літопис життя, творчості та посмертної слави Бруно Шульца... 9	
I. Геніальна епоха, або Залізний капітал дитинства	9
II. Ілюзія великого міста, або Lost generation	20
III. Весна, або Оприявлення генія	30
IV. Санаторій під Клепсидрою, або Відкладений час	50
V. Комета, або Крок у вічність	69
VI. Республіка мрій, або Повернення генія	75
Шлях Бруно Шульца до українського читача	94
Що варто прочитати про Бруно Шульца?	117
Подяки	120